
Лариса ШЕЛЕСТАК,
магістр, PhD-докторант (Львівський
національний університет
ім. І. Франка, Україна).

БИТВА НА РІЦІ СОММА

Перша світова війна (1 серпня 1914 – 11 листопада 1918) це один з найбільш широкомасштабних збройних конфліктів в історії. В неї було втягнуто 38 держав з населенням понад 1 млрд. осіб. Під час неї загинуло понад дев'ять мільйонів солдат і цивільних мешканців. Конфлікт мав вирішальний вплив на історію ХХ століття. Битва ж на річці Сомма стала однією із центральних подій в історії Першої світової війни. Вона була однією з найбільших не тільки на Західному фронті, але і в усьому її перебігу. Саме в цій битві вперше в історії застосувався новий вид озброєння – танк¹, а тому дослідження операції на річці Соммі є актуальним при розгляді питання поразки кайзерівської Німеччини.

Перша світова війна стала фатальною подією ХХ ст. і багато в чому визначила його подальший хід. З огляду на колосальну значимість війни для європейської і світової історії, всі, так чи інакше, пов'язані з її вивченням історики різних країн, прихильники різних наукових шкіл і різних політичних поглядів, присвятили чимало праць з її вивчення.

Якщо говорити про історіографію битви на р. Соммі, то можна сказати, що в радянській і сучасній російській історичній науці досліджували переважно історію Першої світової війни в цілому, а також деяких окремих битв цієї війни – здебільшого на Східному фронті, натомість про Західний фронт є небагато менше інформації. Серед праць цієї групи дослідників можна назвати Андрія Зайончковського², Андрія Строкова³, Івана Ростунова⁴, Анатолія Уткіна⁵.

Натомість західноєвропейські дослідники велику увагу зосередили на дослідженнях як військових операцій Західного фронту, зокрема і на річці Соммі, так і історії Першої світової війни, загалом. Серед дослідників виділимо: Артура Бенкса⁶, Саймона Адамса⁷, Стівена

¹ Кривизюк Л., Юрчук О. Танки і танкові війська вчора, сьогодні, завтра. Львів, 2014. С. 43–56.

² Зайончковский А. М. Мировая война 1914–1918 гг. Общий стратегический очерк. Москва, 1924; Его же. Мировая война. Маневренный период 1914–1915 гг. на русском (европейском) театре. Москва–Ленинград, 1929; Его же. Мировая война 1914–1918 гг. – Т. 1–3. – Москва, 1938.

³ Строков А. А. Вооруженные силы и военное искусство в первой мировой войне. Москва, 1974

⁴ История Первой мировой войны 1914–1918. Т. 1–2. Под ред. И. И. Ростунова. Москва, 1975.

⁵ Уткин А. Первая мировая война. Москва, 2002.

⁶ Banks A. A Military Atlas of the First World War. Pen and Sword, 2000.

⁷ Adams S. World War I. London, 2004.

Бродбері⁸, Джона Кігана⁹, Джека Хорсфала¹⁰, Найджела Кейва¹¹, Річарда Гранта¹² та ін.

Наступальна операція англо-французьких військ проти німців на р. Сомма (Північна Франція) проводилася 1 липня – 18 листопада 1916 року в порядку реалізації спільного стратегічного плану Антанти на 1916 рік, узгодженого на міжсоюзних конференціях в Шантільї, з метою забезпечення стратегічної взаємодії на різних театрах війни.

Початковий план операції передбачав проведення наступу силами трьох французьких і двох англійських армій (64 дивізії) з проривом німецької оборони на фронті протяжністю в 70 км. Для забезпечення його успіху, згідно з планом, хотіли залучити близько 50% важкої артилерії і до 40% авіації, що були у союзників на той час на західно-європейському фронті. Основна роль в проведенні операції відводилася французьким арміям. Їх 39 дивізій мали наступати на фронті в 45 км в напрямку Перонн, Сен-Кантен, Лаон і розгромити головне угруповання німців в районі Нуайон і р. Ени. Силами англійців передбачалося завдати удару на Бапом, Камбре, Валансьєн та вразити противника в районі Арраса і р. Лис¹³.

Хід бойових дій на інших ділянках фронту, зокрема Верденська “м’ясорубка”, змусили французьке командування внести в план операції значні зміни. Кількість залучених до неї французьких дивізій зменшувалася на 25, а ділянка їх прориву скорочувалась в 3 рази (до 15 км). Основні зусилля тепер покладалися на англійців, чії сили і засоби залишалися без змін.

Згідно з новим варіантом плану, головний удар завдала 4-а англійська армія генерала Г.С. Роулінсона. Вона повинна була прорвати оборону німців на фронті в 25 км і, наступаючи в напрямку Бапом-Валансьєн, розгромити їхні 4-у і 6-у армії. Забезпечення її дій із заходу покладалося на 3-ю англійську армію генерала Е.Г. Алленбі. 6-я французька армія генерала М.Е. Файоля проривала оборону противника по обидва боки р. Сомма і сприяла успіху 4-ї армії англійців зі сходу. Англійськими військами командував генерал Дуглас Хейг, тоді як всією операцією керував французький маршал Фердинанд Фош.

Отже, в остаточному варіанті прорив планувалось здійснити силами двох армій (4-й англійської та 6-й французької), які до початку операції мали в своєму складі 32 піхотних і 6 кавалерійських дивізій, 2189 гармат, 1160 мінометів і 350 літаків¹⁴.

⁸ Broadberry S., Harrison M., eds. The Economics of World War I. Cambridge University Press, 2005.

⁹ Кіган Д. Первая мировая война. Москва, 2002.

¹⁰ Horsfall J. Mons 1914. Pen and Sword Books, 1999; Idem. The third army's advance to victory. Western Front 1918. Pen and Sword Books, 2006; Idem. Bourlon Wood: Hindenburg Line. Pen and Sword Books, 2008.

¹¹ Cave N. Beaumont Hamel. Newfoundland Park. Battleground Europe. Somme. Pen and Sword Books, 1994; Idem. Vimy Ridge. Battleground Europe. Arras. Pen and Sword Books, 1996.

¹² Grant R. World War I: The Definitive Visual History. London, 2014.

¹³ Buchan J. The battle of the Somme. New York, 1917.

¹⁴ The Somme, 1916: Hell on Earth (WWI Documentary) [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=u8j1Jqo7Y7c>.

За задумкою Хейга, атаці повинен був передувати колосальний артобстріл, що мав тривати тиждень (1 тис. польових гармат, 180 важких гармат, 245 важких гаубиць) з витратами близько трьох мільйонів снарядів¹⁵. Війська мали рухатися вперед через нейтральну смугу в розрахунок на те, що противник, вцілілий після бомбардування, приголомшений і неактивний. Їхнім завданням було прорватися крізь зруйновані дротяні загородження, увійти в ворожі окопи, зайняти територію і рушити в незахищений тил. Генерал Хейг і його підлеглі були настільки впевнені в нищівній силі артобстрілу, що вирішили заборонити недосвідченій піхоті наступати перевіреним способом «вогню і руху», коли частина військ під час наступу лягали, щоб рушничним вогнем прикривати просування інших, а відправити піхоту вперед в повний зріст, зберігаючи ряди[2].

На лінії, що була обрана для прориву, оборонялася 2-а німецька армія генерала К. фон Белова з чисельністю 260 тис. осіб (10 дивізій), що в ході операції зросла до 1 млн. 175 тис. чол. (50 дивізій). Оборона лінії зміцнювалася близько двох років, була глибоко ешелонованою і ретельно пристосованою до місцевості. Вона складалася з трьох основних і одної проміжної позиції. Перша позиція прикривалася з фронту двома смугами дротяних загороджень, мала глибину до 1 км і включала три лінії суцільних траншей, систему опорних пунктів, розвинену мережу ходів сполучення і укриттів, в тому числі і з бетону. Друга позиція проходила в 3-4 км від першої, вона мала 1-2 лінії траншей і систему опорних пунктів. Між першою і другою позиціями проходила проміжна позиція, а в 2-3 км за другою – третя. Остання була підготовлена лише на окремих найбільш важливих напрямках. По північному березі Сомми і вздовж шосе Альбер-Бапом знаходилися відсічні позиції. Загальна глибина оборони досягала 7-8 км. Піхотна дивізія оборонялася на ділянці від 4 до 8 км. Оборона дивізій і корпусів будувалася на міцному утриманні першої позиції за допомогою вогню, контратак і контрударів з глибини. Корпусні резерви 2-ї німецької армії розміщувалися в районі третьої позиції¹⁶.

Німецький генеральний штаб знав про підготовку операції від своєї авіарозвідки¹⁷, проте применшував можливості союзників у її проведенні. Його начальник, генерал Еріх фон Фалькенгайн, вважав, що одні англійці не здатні вести великий наступ, спираючись на те, що британська регулярна армія (BEF) до 1916 р. зазнала великих втрат, а “армія Кітченера”, що складалась з добровольців не була достатньо підготовлена¹⁸, натомість французи – так виснажені під Верденом, що не зможуть взяти в ньому активну участь.

¹⁵ Уткин А. И. Первая Мировая война. С. 298.

¹⁶ Travers T. The Killing Ground. London, 1981. P. 138–141.

¹⁷ Фон Гёпнер Э. Война Германии в воздухе. Минск: Харвест, 2005. [Режим доступу: http://militera.lib.ru/h/goepner_e/index.html]

¹⁸ The Somme, 1916: Hell on Earth (WWI Documentary) [Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=u8j1lqo7Y7c>]

Артилерійська підготовка операції розпочалася 24 червня і тривала 7 днів. Німецьке командування почало спішно посилювати 2-у армію піхотою (3 дивізії) і важкою артилерією (30 батареї), але змінити ситуацію на свою користь вже не змогло. 1 липня зранку союзники пішли в атаку. Французька піхота рухалася за вогневим валом своєї артилерії. Англійці атакували за сприяння вогню батареї по окремих цілях. Складність в просуванні англійських військ була в тому, що піхота побоювалась йти вперед боячись потрапити під вогонь своєї ж артилерії¹⁹. Збитки, завдані німцям артилерійським вогнем, були великі, але успіх атаки союзників на південь і на північ від Сомми виявився неоднаковий, 4-а англійська армія тільки двома правофланговими корпусами змогла вклинитися в німецьку оборону і зайняти її першу позицію. Атака інших трьох її корпусів і одного корпусу 3-ї армії була відбита з величезними втратами для наступаючих, оскільки вона не була раптовою і велася в щільних бойових порядках²⁰. 2 липня англійський головнокомандувач, генерал Е. Хейг, вніс корективи в план наступу, обмеживши його фронт трьома корпусами²¹.

На лінії 6-ї французької армії, де німці не очікували атаки, успіх був більш вагомим²². Південніше від Сомми два корпуси цієї армії за два дні боїв взяли дві сильно укріплені позиції і ряд населених пунктів. На північ від Сомми, на стику з англійцями, 20-й корпус французів за дві години захопив першу позицію, але потім, очікуючи атаки від армії Роулінсона, через її невдачу припинив наступ.

Після втрат позицій в цьому секторі німецької оборони, новим керівником було призначено полковника фон Лоссберга, який одразу після призначення почав вимагати припинення наступу на Верден і готувати ретельніше оборону Сомми²³. Втручання Лоссберга змусило захисників відмовитися від практики концентрації на обороні передових позицій, і навпаки створювати “оборону в глибині”, засновану не на лінії окопів, але на воронках від снарядів, які британська артилерія встигла створити вдосталь. Зона на передовій повинна була утримуватися слабо, для мінімізації втрат, але втрачену землю потрібно було швидко повернути контратакою резервів, підтягнутих з тилу²⁴.

До 8-9 липня склад 2-ї німецької армії зріс ще на 11 дивізій і 42 батареї (в тому числі 27 важких). Перевага союзників в силах скоротилася з 3,8 до 1,6 разів. Операція прийняла затяжний характер, боротьба пішла на виснаження. Союзники проводили численні розрізнені атаки, з метою поліпшення становища своїх армій і розширення прориву. Німецькі війська потужними контратаками резервів ліквідували або локалізували їх часткові успіхи. 19 липня вони реорганізували управ-

¹⁹ Битва на Сомме (1916 г.) [Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=hKWJMG6GvvE>]

²⁰ De Groot G. Douglas Haig. London, 1981. P. 117–118.

²¹ Keegan J. The First World War. New York, 1998. P. 295.

²² Bitwa nad Sommą – Francja skapana we krwi [Режим доступу: <http://facet.interia.pl/obyczaje/historia/news-bitwa-nad-somma-francja-skapana-we-krwi,nId,1924114>

²³ Уткин А. И. Первая Мировая война. С. 299.

²⁴ Asprey R. The German High Command at War. London, 1991. P. 113–115.

ління обороною, розділивши свою 2-у армію на дві: 1-у - генерала фон Белова, що об'єднала дії дивізії на північ від Сомми, і 2-у - генерала М. Гальвіца, яка діяла на південь від Сомми. До 31 липня німці втратили на Соммі 160 тисяч солдатів, а англійці та французи – 200 тисяч²⁵.

В самому німецькому таборі були тривалі суперечки про те, як і надалі організувати оборону. Один табір на чолі із начальником німецького генерального штабу Фалькенгайном продовжував наполягати на доцільності наступу на Верден, інші – наполягали на укріпленні саме позицій на Соммі. Як зазначає фон Гепнер, після зміни командування (29 серпня новим головнокомандувачем став Гінденбург), наступ на Верден припинився, а фронт поповнився новими авіасилами, завдяки яким, німецькі війська завдали ряд контратак по об'єднаних силах Антанти²⁶.

У вересні-жовтні операція на Соммі набула ще більш широкого розмаху. З боку англійців до неї була залучена резервна (згодом 5-я) армія генерала Гафа і новий вид озброєння – танки; французи ввели в бій 10-у армію генерала Мішле. З вересня об'єднані англо-французькі війська зробили атаку силами чотирьох армій (58 дивізій) для захоплення висот між річками Сомма і Анкром. До 12 вересня вони досягли третьої позиції німців, а на лінії 6-ї французької армії прорвали її. Однак розвинути успіх не вдалось. Французька піхота вже до цього часу була виснажена. 13 вересня німці закрили пролом у своїй обороні і не дозволили союзникам вийти на оперативний простір²⁷.

15 вересня 1916 р. була проведена танкова атака, в якій задіяли 49 бойових машин моделі Марк 1, яких в той час називали “важкими секціями кулеметного корпусу”²⁸. Атака розпочалась о 6 год. ранку, коли британські бомбардувальники “ураганим вогнем” зруйнували німецькі траншеї і окопи, підготували плацдарм до наступу танків. Через низьку технічну надійність цих танків в атаці взяло участь лише 18 бойових машин, решта вийшли з ладу через неполадки або застрягли в болоті. Для атаки було обрано тактику просування групами по 2-3 машини, що унеможливило можливість обороняти один одного вогнем²⁹. Тим не менше, танки змогли просунутися вглиб оборони на 3200 м. за 5 годин. До того ж втрати англійців у цій наступальній операції виявилися в 20 разів менше звичайних.

Перший дослідний зразок танка був побудований в Британії у 1915 р. і називався “Little Willie”. А остаточно перша бойова модель танка була готова в 1916 році, пройшовши випробування. Це був танк Марк 1, що випускався в двох модифікаціях — “Female” (тільки з кулеметним

²⁵ Уткин А. И. Первая Мировая война. С. 299.

²⁶ Фон Гепнер Э. Война Германии в воздухе. Минск: Харвест, 2005. [Режим доступу: http://militera.lib.ru/h/goepner_e/index.html]

²⁷ Browne M. The Imperial War Museum Book of the Somme. London, 1996. P. 77–80.

²⁸ J. F. C. Fuller. Tanks in the Great War, 1914–1918. New York, 1920. [Режим доступу: <https://archive.org/stream/cu31924027835168#page/n85/mode/2up>]

²⁹ Федосеев С. Танки Первой Мировой. Москва: Яуза, Эксмо, 2010. С. 98–101.

озброєнням) і “Male” (з кулеметом і двома 57-мм гарматами)³⁰. Танк рухався зі швидкістю 6 км/год., долав дротяні загородження і траншеї. Броня товщиною 6-10 мм витримувала попадання куль і осколків, але не могла витримати прямого попадання снаряду. Танк вагою майже 30 тонн та довжиною близько 10 метрів не мав машинного відділення. Екіпаж, що складається з 8 чоловік, і двигун знаходилися в одному корпусі, де температура піднімалася до 50 градусів. Люди непритомні від вихлопних газів і порохового диму. Протигаз, або респіратор входили в стандартне спорядження екіпажу.

Наступний епізод за участю танків відбувся 25-26 вересня 1916 р., коли відбувся “зірковий епізод” Марка 1³¹. 13 танків були у розпорядженні 4 англійської армії, яка намагалась захопити ключову позицію німецької оборони. Марк 1 (“Female”) менш як за годину зумів захопити близько 1500 м. траншеї. Німці втратили значну кількість пораненими і загиблими, 8 офіцерів здалися в полон разом із 362 рядовими, тоді як англійська армія втратила 5 осіб. Незважаючи на те, що в битві на річці Соммі через малу кількість танків фронт не вдалося прорвати остаточно, бойова машина показала свої можливості, та й психологічний вплив на німецьку піхоту було величезним.

В останніх числах жовтня відбулась нова спільна атака англійців і французів. В результаті боїв 25-27 жовтня вони нарешті заволоділи висотами між Соммою і Анкром, але це був останній їхній значний успіх. Остаточно прорвати оборону німців і перейти до маневреної війни їм так і не вдалося. У жовтні відбувся ще ряд окремих атак, а в середині листопада через виснаження ресурсів і погану погоду бойові дії були припинені³² [1].

Операція на Соммі тривала 4,5 місяці і була однією з найбільших в ході всієї війни. З обох сторін у ній брало участь 150 дивізій, близько 10 тисяч гармат, 1 тисяча літаків. Союзникам не вдалося здобути перемогу над німцями, прорвати їхній фронт. Вони лише вдавилися в німецьку оборону на фронті в 35 км і в глибину до 10 км. Ціною величезних втрат була відвойована територія в 240 кв. км. За підсумками битви німці втратили понад 600 тисяч убитими і пораненими, щоб утримати свої позиції на Соммі. Втрати союзників, безсумнівно, перевищували цю цифру: у французькій армії вони склали 194 451 особу, в британській – 419 654. Для французів катастрофа на Соммі ускладнилася тим, що одночасно те ж саме відбулося і у Вердені. Що ж стосується Британії, то як зазначає Джон Кіган: “для Британії це було і залишилося її найбільшою військовою трагедією двадцятого століття, а насправді – всієї її національної військової історії”³³.

Отже, в ході битви на р. Соммі, а також тісно пов’язаного з нею наступу російського Південно-Західного фронту, остаточно вирвана

³⁰ Кривизюк Л., Юрчук О. Танки і танкові війська вчора, сьогодні, завтра. С. 43–46.

³¹ J. F. C. Fuller. Tanks in the Great War, 1914–1918. New York, 1920. [Режим доступу: <https://archive.org/stream/cu31924027835168#page/n85/mode/2up>]

³² Gilbert M. The First World War. New York, 1994. P. 225.

³³ Keegan J. The First World War. New York, 1998. P. 312.

стратегічна ініціатива з рук Німеччини. Битва виявилась передвісником її остаточної поразки у війні.

Битва на річці Сомма стала однією з найкривавіших сторінок в історії світових воєн. Операція союзників розкрила неспроможність теорії прориву позиційного фронту за допомогою удару в одному місці і методичних атак. Що стосується появи танків, то через їх невірне використання, а також технічну недосконалість, добитися значного ефекту не вдалося.

Лариса Шелестак. БИТВА НА РІЦІ СОММА

У статті визначено етапи операції на річці Сомма, проаналізовано тривалий процес підготовки до битви, у порівнянні зображено стан сил противників, розглянуто особливості військової тактики та стратегії.

Ключові слова: Перша світова війна, Західний фронт, Сомма, Дуглас Хейг, Фердинанд Фош, Марк 1,

Larysa Shelestak. THE BATTLE OF THE SOMME

The article shows stages the operation of the Somme, analyses the long process of preparation for battle, compares depicts the enemy forces, consider the features of military tactics and strategy.

Keywords: World War I, Western front, Somme, Douglas Haig, Ferdinand Foch, Mk 1.